

Dışbükeylik ve Optimizasyon: Ders Notları

Mustafa Çelebi Pınar¹

Eylül 2020

¹Mühendislik Fakültesi, Bilkent Üniversitesi

Ertan Pınar (1935-1978) ve Münire Pınar (R. 1325-1976) için..

Önsöz

Elinizdeki kitap bir önceki ders kitabımın ([38]: Doğrusal Optimizasyon'dan Çıkış: Ders Notları, Seçkin, Ankara, 2020) devamı niteliğindedir. Söz konusu kitapta Doğrusal Optimizasyon problemleri konu edilmişti. Bu kitapta doğrusal olmayabilen ancak dışbükeylik (İngilizce convexity) adı verilen bir özelliğe sahip problemler sonlu boyutlu uzaylarda ele alındı. Dışbükey analiz (convex analysis) 1950'li yıllardan bu yana müstakil bir analiz alt konusu olarak geliştiği halde bildiğim kadarıyla konu üzerine Türkçe bir kitap mevcut değil. Tabii dışbükeylik ve optimizasyon ilişkisine yer veren bazı Türkçe kaynaklar mevcuttur; örneğin, benim bulabildiklerim [4, 17, 35] numaralı kaynaklardır. Ancak söz konusu kitaplar başka birçok konu yanında dışbükeyliğe de değinirler. Yine belirtmeliyim ki benim yukarıda sayılan kitaplara üstünlük iddiasında olmam söz konusu olamaz. Ancak yardımcı kaynak olabilirim.

Öte yandan bu kitap da bir dışbükey analiz kitabı olmak iddiasında değildir. O tarz bir kitabı matematikçilerin yazması daha uygun olur. Ben mütevazı biçimde daha ziyade dışbükeyliğin optimizasyonda kullanımına ışık tutmayı hedefledim. O bakımdan kanımca mühendislik ve iktisat öğrencileri de kitaptan faydalanabilirler. Kitap esas olarak matematik kitabı olmakla birlikte kuvveti azaltılmış aşu mikrobi gibidir. Okuru hasta etmeden konuya aşına ve hatta (ümit ediyorum ki) müptela kılacak ve ayrıca okunması daha çok çaba gerektiren ileri düzey kitaplara karşı direnç geliştirmesini sağlayacaktır (tabii, dirençten kastımız ileri kitaplardan ürkmeden, onları da okuyabilme yetisidir). Kitap, mühendislik, iktisat ve matematik dallarında son sınıf ve lisansüstü öğrencilerin başvurabileceği bir Türkçe kaynaktır. Kitabı kendi başına takip etmek isteyen okurun biraz doğrusal cebir ve biraz matematiksel analiz (calculus) bilmesi gerekir.

Dışbükeyliği önemli kılan iki husus mevcuttur: birincisi her yerel minimum noktası dışbükey fonksiyonlar için bir global (kapsamlı) minimum noktasıdır; ikinci özellik de birçok dışbükey problem için yakınsama hızı hesaplanabilen ve problemin büyüklüğünün bir polinom fonksiyonu olan algoritmaların biliniyor olmasıdır. Son cümlede bahsi geçen yöntemler son 25 yılın gelişmeleridir. Doğrusal optimizasyonun başlangıcı en az 1940'lar sonuna kadar gider, ancak 1980'li yıllara kadar doğrusal olmayan dışbükey problemler için sayısal yön-

temler bazı özel problem sınıfları dışında kısıtlı etkiye sahipti. 1990'lı yılların ortalarından itibaren bu görüntü değişmeye başladı. Bazı etki alanı daha geniş dışbükey problemler için hızlı yöntemler geliştirildi ve uygulamalar çeşitlendi. Bu kitap gelişmelerin en azından bir kısmını okura sunuyor. Öte yandan algoritmalar üzerine araştırma yapması gerekmeyen okur için esas hedef çözmeye çalıştığı problemi dışbükey bir yapıda oluşturmak (dışbükey fonksiyonun dışbükey küme üzerinde minimumunu ara!) ve mevcut yazılımları kullanmaktır. Kitabın asıl hedef kitlesi de söz konusu okurlardır. Bu noktada bir uyarı: her dışbükey problem kolaylıkla çözülür değildir: bkz. Bölüm 11.4 eksi olmayan polinomlar kümesi veya Ders 10 kopozitif matrisler konisi.

Bir önceki kitaptaki gibi her bölüm bir dersten oluşur. Dersler bazen iki saatlik ya da biraz daha uzun bir oturumda çalışılabilir. Daha uzun dersler iki haftaya bölünebilir ya da dersi veren kişi bazı bölümleri dışarıda bırakmayı tercih edebilir. Ancak kitabın bir sömestirlik, mesela 45 saatlik, bir ders için yeterli malzemeyi kapsadığını umuyorum. Önceki kitabıma kıyasla önemli bir fark mevcut: bu kez çözüm algoritmalarına değinmedim; sadece Disiplinli Dışbükey Programlama başlığı altında son yıllarda gelişen bir hesaplama akımına yer verdim. Algoritmaları inceleyen bir başka kitap geleceğe bıraktığım bir proje oldu çünkü algoritmalar ister istemez dışbükey olmayan problemlere ve piyasada mevcut yazılımlara da önemli bir yer ayırmak zorunluluğu içeriyor.

Kitabı yazarken hem klasik (örneğin [3, 39]) hem de nispeten yeni kaynaklardan ([12, 14, 22]) yararlandım. Kitap yeni ve klasik kaynakların bir sentezi olarak görülebilir. Belirtmek isterim ki özgün bir araştırma eseri değil bir ders kitabıdır ama Türkçe kaynaklarda – bildiğim kadarıyla – yer almayan bazı konuları kapsamaması bakımından yeni kabul edilebilir. Daha ayrıntılı olarak, Ders 1 ile 5 arası kısımlar [12] ve [14]'dan ilgili bölümler kullanılarak ve kişisel tercihlerimin sonucu oluşan bir damıtmadır. Ders 6 ve Ders 7 için ise daha çok [3] ve [12]'den yararlandım. Ders 8 ve Ders 9 daha çok kaynak [14]'den yararlanarak oluşturuldu. Ders 10 için kaynaklar [1, 7, 19]'den yararlandım. Ders 11, kaynaklar [1, 12, 26]'den yararlanarak hazırlandı. Her dersin sonunda yararlandığım kaynakların ilgili kısımlarını ve okurun göz atabileceği başka kaynakları işaret ettim. Ayrıca, her dersin sonunda alıştırmalar okurun dikkatine sunulmuştur. Kitabı dikkatle okuyan, önerilerde bulunan ve bazı alıştırmaların çözümlerini hazırlayan IE513 dersi öğrencilerine minnettarım. Çözümleri talep eden okurlara çözümleri e-posta yoluyla ulaştıracam. Tabii ki tüm eksiklerin ve hataların sorumlusu

6

benim. Okurların beni hatalardan haberdar etmelerini rica ederim.
Kitap tüm öğrencilerime armağandır.

2020, Bilkent, Ankara

İçindekiler

1 Ders 1: Dışbükey Kümeler	15
1.1 Açık ve Kapalı Kümeler	15
1.2 Dışbükey Kümeler, İlgin Kümeler ve Koniler	16
1.2.1 Örnekler	18
1.3 Dışbükeyliği Koruyan Küme İşlemleri	20
1.3.1 Kesişim	20
1.3.2 İlgin Dönüşüm	22
1.3.3 Perspektif ve Kesirli Doğrusal Dönüşümler	24
1.4 Dışbükey Kümelerin Ayrılığı	24
1.5 Dışbükey Kümelerin Kombinatoryal Özellikleri	27
1.6 Alıştırmalar	28
2 Ders 2: Dışbükey Fonksiyonlar	31
2.1 Genel Tanımlar	31
2.1.1 Genişletilmiş Değerli Fonksiyonlar	32
2.1.2 Epigrafi ve Dilim Katı	33
2.1.3 Dışbükeyliğin Farklı Nitelemeleri	34
2.2 Dışbükeyliği Koruyan Fonksiyon İşlemleri	40
2.2.1 Pozitif Ağırlıklı Toplam	40
2.2.2 Noktasal Maksimum ve Supremum	41
2.2.3 Kısmi Minimizasyon	45
2.2.4 Bileşim Sonucu Oluşan Fonksiyonlar	46
2.3 Jensen Eşitsizliği	47
2.4 Alıştırmalar	49
3 Ders 3: Dışbükey Problemler	53
3.1 Dışbükey Problem Tanımı	53
3.2 Yerel ve Kapsamlı Optimal Noktalar	56
3.3 Minimum Noktaların Varlığı Meselesi	57
3.3.1 Minimum Noktaların Tekliği Meselesi	58

3.4	Problem Dönüşümleri	58
3.4.1	Monoton Amaç Fonksiyonu ve/veya Kısıt Dönüşümü	59
3.4.2	Değişken Değiştirme	60
3.4.3	Gevşeklik Değişkenleri Ekleme	61
3.4.4	Eşitlik Kısıtlarını Eşitsizliğe Çevirme	63
3.4.5	Aktif Olmayan Kısıtların Problemden Çıkarılması	64
3.5	Özel Dışbükey Problem Tipleri	65
3.5.1	Doğrusal ve Karesel Optimizasyon	65
3.5.2	Geometrik Optimizasyon Problemleri	66
3.5.3	İkinci Derece Koni Optimizasyonu	66
3.5.4	Yarı Belirli Optimizasyon	66
3.6	Alıştırmalar	67
4	Ders 4: Optimallik Koşulları	69
4.1	Kısıtlar Altında Optimallik	69
4.1.1	Kısıtsız Problemler	70
4.1.2	Yalnız Eşitlik Kısıtları	71
4.1.3	Yalnız Eksi Olmayan Bölge Kısıtları	72
4.1.4	Matris Değişkenleri	74
4.2	Türevsiz Durumlar	76
4.2.1	Alt Gradyan Hesabı	77
4.2.2	Türevli Olmayan Fonksiyonlar için Optimallik Koşulları	81
4.3	Alıştırmalar	81
5	Ders 5: Lagrange ve Eşterslik	85
5.1	Eşterslik Tanımları	85
5.1.1	Eşters Fonksiyon	86
5.1.2	Örnekler	87
5.2	Lagrange Usulü Eşters Problem	89
5.3	Zayıf ve Güçlü Eşterslik	92
5.3.1	Güçlü Eştersliğin Sağlaması	93
5.3.2	Örnekler	96
5.4	Karush-Kuhn-Tucker Koşulları	99
5.5	Max-Min Eşitsizliği ve Eyer Noktaları	102
5.6	Saklı Dışbükeylik	105
5.6.1	Doğrusal Ayraç ve Sınıflandırma	109
5.7	Alıştırmalar	112

6	Ders 6: Fenchel ve Eşterslik	117
6.1	Fenchel Eşleniği	117
6.1.1	Fenchel Eşleniğinin Özellikleri	123
6.2	Fenchel Eşleniği ile Lagrange Eştersi	124
6.3	Fenchel Usulü Eşters Problemler	127
6.4	Fenchel ve Lagrange Eşterslikleri	132
6.4.1	Konik Eşterslik	137
6.5	Büyük Sapmalar ve Fenchel Eşleniği	138
6.6	Alıştırmalar	141
7	Ders 7: Genelleştirilmiş Dışbükeylik	145
7.1	Yarı-Dışbükey Fonksiyonlar	145
7.2	Bazı Yarı-Dışbükeylik Özellikleri	147
7.3	Türevli Yarı-Dışbükey Fonksiyonlar	149
7.4	Yarı-Dışbükeyliği Koruyan İşlemler	150
7.5	Sözde Dışbükeylik	152
7.6	Log-Dışbükeylik ve Log-İçbükeylik	153
7.6.1	Log-Dışbükeylik ve Log-İçbükeyliğin Bazı Özel- likleri	155
7.7	Alıştırmalar	156
8	Ders 8: İkinci Derece Koni	159
8.1	İkinci Derece Koni Problemleri	159
8.1.1	İDEK Olarak İfade Edilebilen Dışbükey Kümeler	161
8.2	İDEK Optimizasyonu	164
8.3	İDEK Eştersliği	169
8.4	Seçilmiş İDEKOP Uygulama Alanları	172
8.4.1	Elipslerin Ayrılması	172
8.4.2	En Küçük Yüzey Alanı Problemleri	174
8.4.3	Tümel Değişim Bazlı İmge Onarımı	175
8.4.4	Kararlı Doğrusal Optimizasyon	176
8.4.5	Kararlı En Küçük Kareler Problemi	177
8.5	Alıştırmalar	179
9	Ders 9: Pozitif Yarı Belirli Koni	183
9.1	Doğrusal Matris Eşitsizlikleri	183
9.2	DME Dönüşümleri	185
9.2.1	Birden Çok DME	185
9.2.2	Schur Tümleri ve Öbek Matrisler	185
9.2.3	Eşleşim Dönüşümü	187

9.2.4	Finsler Önsavı ve Değişken Atma	187
9.2.5	DME için Kararlılık Önsavı	188
9.2.6	Karesel ve İDEK Eşitsizliklerinin DME Denkliği	189
9.3	Pozitif Yarı Belirli Optimizasyon	190
9.3.1	PYBOP Eştersliği	190
9.4	Dışbükey Olmayan Karesel Optimizasyon ve PYBOP	194
9.5	Bazı Matris Problemleri	198
9.5.1	Özdeğerler	198
9.5.2	Spektral Düzge Minimizasyonu	200
9.5.3	Matris Koşul Katsayısı Minimizasyonu	201
9.5.4	Frobenius Düzgesi Minimizasyonu	204
9.5.5	En Yakın İlinti Matrisi	205
9.6	Geometrik Problemler	206
9.6.1	Bir Çokgentop İçindeki En Büyük Elips	206
9.6.2	Bir Çokgentopu İçinde Taşıyan En Küçük Elips	208
9.7	Dinamik Sistemlerin Kararlılığı	211
9.8	Olasılık Kuramında Moment Problemleri	213
9.9	Alıştırmalar	215
10	Ders 10: PYBOP ve Kombinatoriyal Problemler	219
10.1	En Büyük Kararlı Küme Problemi	219
10.2	En Büyük Kesi Problemi	222
10.3	En Büyük İkiye Bölme Problemi	225
10.4	Karesel Amaç Fonksiyonu ve İkili Değişkenler	227
10.5	Kopozitif Koni	230
10.5.1	Kopozitif Matrisler ve Kararlı Kümeler	232
10.6	Temel Bileşen Analizi ve PYBOP	235
10.7	Alıştırmalar	239
11	Ders 11: Dışbükey Seçenek Teoremleri	243
11.1	Zayıf Seçenek Sonuçları	243
11.1.1	Mutlak Eşitsizlikler	245
11.2	Kesin Seçenekler	246
11.3	S-Önsavı	250
11.3.1	Ara Önsavın İspatı	253
11.3.2	S-Önsavının Sağlaması	254
11.3.3	S-Önsavı ve Karesel Optimizasyon	256
11.3.4	S-Önsavının Düzenlilik Varsayımı	258
11.4	Eksi Olmayan Polinomlar	259
11.5	Alıştırmalar	263

İÇİNDEKİLER

11

12 Ders 12: Disiplinli Dışbükey Programlama	267
12.1 CVX İle Tanışma	268
12.2 CVX Kuralları ve Örnekler	269
12.3 Alıştırmalar	277